

УДК 343.2

Олена Олійник,*канд. юрид. наук, доцент кафедри кримінального права та процесу
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ПОКАРАНЬ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

У статті вивчається питання, що стосуються системи покарань за КК України, а також аналізується відповідний зарубіжний досвід. Проведеним дослідженням встановлено розбалансованість системи покарань, її невідповідність принципам побудови та існування вітчизняної системи права. За результатами проведеного автором статті дослідження пропонується переглянути систему покарань шляхом внесення відповідних змін до закону про кримінальну відповідальність у тому числі з використанням напрацювань зарубіжної системи права у розглядуваній галузі.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, система покарань, штраф, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що побудова самої системи покарань залежить від побудови державного життя, духовних і матеріальних сил держави і народу країни, а також факторів, під впливом яких перебуває сама держава та апарат її управління.

Сьогодні Україна перебуває в умовах економічної і політичної кризи, воєнного конфлікту на Сході країни, спаду виробництва, зниження життєвого рівня людей, підвищення рівня злочинності. У таких умовах, перш за все, на нашу думку, повинна мати місце більш жорстка каральна діяльність щодо насильницької діяльності, тяжких і особливо тяжких злочинів, а з іншого – пом'якшення покарання щодо злочинів невеликої та середньої тяжкості.

З прийняттям КК України 2001 року система покарань, підходи до неї та принципи її побудови дещо змінились. Водночас принципові позиції, які стосувались закріплення виключного переліку покарань у законі про кримінальну відповідальність, залишились.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання системи покарань та окремих його видів розглядалося в працях таких сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців, як: В. І. Антипов, Л. В. Багрій-Шахматов, М. І. Бажанов, І. Г. Богатирьов, В. К. Грищук, В. П. Козирева, О. Г. Колб, О. М. Костенко, Н. Ф. Кузнецова, В. Т. Маляренко, І. І. Мітрофанов, В. О. Навроцький, Є. Ю. Полянський, Ю. А. Пономаренко, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, О. І. Фролов, С. С. Яценко та багато інших.

Незважаючи на розробленість проблеми, проявлену до неї цікавість із боку вітчизня-

них і зарубіжних правників, залишилось чимало невирішених питань, які стосуються, насамперед, недосконалості самої системи та покарань та методів її застосування на практиці.

Метою цієї статті є дослідження теоретичних і практичних проблем системи покарань за кримінальним правом України та кримінальним правом зарубіжних країн задля виявлення наявних недоліків і визначення перспектив розвитку зазначеного питання. Наукова новизна нашого дослідження полягає в тому, що вперше з моменту введення в дію КК України пропонується переглянути систему покарань шляхом надання права суду вибирати та встановлювати за злочини невеликої та середньої тяжкості покарання, прямо не передбачені законом про кримінальну відповідальність.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень теорії кримінального права України, система покарань – це встановлений у кримінальному законі вичерпний, загальнообов'язковий перелік визначених за змістом видів покарань, що характеризуються внутрішньою єдністю та узгодженістю. Система конкретно визначених за змістом покарань дає суду можливість, застосовуючи покарання, здійснити його індивідуалізацію, врахувавши ступінь тяжкості скоєного злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність.

ознаками системи покарань за кримінальним правом України можна назвати те, що вона: складається з переліку конкретних видів покарань; цей перелік визначений кри-

мінальним законом; види покарань розташовані у цьому переліку в певному порядку; зазначений перелік є вичерпним (ст. 51 КК). З точки зору теорії кримінального права система покарань виглядає логічно вибудованою та має завершений характер.

Водночас ряд учених вже сьогодні називає систему покарань за кримінальним правом України неефективною. Так, І. І. Мітрофанов вважає, що штраф за своєю природою та розмірами, які на теперішній час встановлені чинним КК, вже не може вважатися м'яким покаранням і знаходитись на вказаному місці в системі покарань. Також згаданий автор у своїх публікаціях наголошує, що ряд покарань, серед яких згадується «позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу» (ст. 54 КК), рідко призначаються суддями, є доволі невизначеними і тому підлягають виключенню із системи покарань або заміні на більш ефективні [1].

Справді, можливо досягти мети, яка встановлюється законом про кримінальну відповідальність, шляхом урізноманітнення кримінальних покарань, що, насамперед, дає змогу суду в кожному конкретному випадку, призначаючи особі, винній у скоєнні злочину, покарання, застосувати принцип індивідуалізації і справедливості відповідальності. Окрім того, у рішенні суду обов'язково повинно бути визначено розмір і вид покарання, обґрунтовано застосування більш тяжкого покарання в разі, якщо санкція статті, за якою засуджено особу, містить два альтернативних основних покарання.

Деякі з покарань, таке, наприклад, як позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК), через опис останнього в законі втрачає можливість ефективно використовуватись на практиці. Відсутність згаданого покарання в жодній із санкцій Особливої частини КК говорить про виключний характер такого покарання та певну його специфічність. Це, перш за все, пов'язано з тим, що самої вказівки на можливість застосування такого покарання через скоєння винною особою тяжкого чи особливо тяжкого злочину, замало. Необхідно врахувати також, що зазвичай людина, яка має певні заслуги перед державою чи суспільством, втрачає майже все своє життя на такі досягнення, і все це вона може втратити через скоєння злочину вказаної в законі про кримінальну відповідальність тяжкості, в тому числі через суддівський суб'єктивізм, і саме суд повинен зважити, наскільки доцільно застосувати таке покарання. Дійсно, в постанові Пленуму Верховного Суду вказано, що «таке пока-

рання відповідно до ч. 2 ст. 52 і ст. 54 КК є додатковим і може бути застосоване судом лише щодо особи, засудженої за тяжкий чи особливо тяжкий злочин, із наведенням у вирок відповідних мотивів» [2]. Отже, складається враження, що суд може призначити таке покарання, незважаючи на те, наскільки злочин, скоєний винною особою, пов'язаний із наявністю в останньої певних привілеїв через наявність кваліфікаційного класу, чину тощо, лише на підставі того, що особою був скоєний тяжкий чи особливо тяжкий злочин. Водночас постановою Пленуму має лише рекомендаційний характер і не підлягає безумовному виконанню.

Таким чином, на наш погляд, згадане покарання не має чітких критеріїв його призначення, на практиці використовується судом доволі рідко і тому підлягає вилученню із системи покарань або включенню в ст. 54 КК України таких критеріїв чи законодавчо визначених підстав його застосування.

Як згадувалось вище, відповідно до положень ст. 53 КК України одним із видів покарання виступає штраф, який є, на думку деяких учених, дуже ефективним і гуманним видом покарання, оскільки він має разовий характер, не продовжується в часі, не відриває засудженого від сім'ї і звичного для нього оточення. Каральний елемент штрафу обмежено лише примусовим, за вироком суду, позбавленням винного певних матеріальних цінностей, що завдає йому матеріальні і духовні переживання. Штраф обчислюється у грошовому розмірі і сплачується в доход держави. Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості скоєного злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від тридцяти до тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини КК не передбачено іншого розміру штрафу.

Звертає на себе увагу також позиція вітчизняного законодавця щодо порядку визначення розмірів завданої злочином шкоди та, відповідно, штрафів. Тобто, відповідно до положень п. 22.5 ст. 22 Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб» від 22 травня 2003 р., встановлено, що якщо норми відповідних законів містять посилання на неоподаткований мінімум доходів громадян (далі – НМДГ), то для цих цілей використовується сума в розмірі 17 грн., крім норм адміністративного та кримінального законодавства у частині кваліфікації правопорушень або злочинів, для яких сума НМДГ встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної пунктом 6.1.1 п. 6.1. ст. 6 Закону для відповідного року (з урахуванням положень п. 22.4 ст. 22 За-

кону). Таким чином, у чинному КК НМДГ у розмірі 17 грн. використовується для визначення розміру штрафу і санкції статті, а НМДГ прив'язаний до соціальної пільги, яка щорічно збільшується, використовується для кваліфікації правопорушень за диспозиціями статей. У такий спосіб фактично змінено норми кримінального законодавства, оскільки через застосування різних НМДГ до визначення розміру шкоди у диспозиції та розміру штрафу в санкції статей щорічно відбувається суттєва диспропорція злочину і покарання [3, с. 324-328].

На користь твердження про розбалансованість системи кримінальних покарань може також свідчити і побудова системи стягнень, які встановлюються КУпАП. Відповідно до положень теорії права, кримінальна відповідальність є найсуворішим видом відповідальності. Тоді яким чином можна пояснити, що за деякі адміністративні правопорушення законодавець встановив штрафи, розмір яких значно перевищує штрафи, зафіксовані в КК України за правопорушення в суміжній (схожій) сфері суспільних відносин. Так, у главі 10 «Адміністративні правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку» міститься ст. 130 «Керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції», санкція якої передбачає, на наш погляд, занадто великий розмір штрафу, а саме від шестисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Повторне вчинення такого правопорушення (ч. 2 ст. 130 КУпАП) може тягнути за собою штраф, розмір якого сягає тисячі двохсот мінімумів доходів громадян. Не сперечаючись щодо характеру та ступеня суспільної небезпечності згаданого адміністративного правопорушення, зазначимо, що в разі, якщо законодавець вважає таке діяння настільки суспільно небезпечним, місце останнього – в КК України. Так, санкції статей розділу XII КК України «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту» серед основних покарань передбачають в тому числі і такі покарання, як штраф, розмір якого набагато менший, ніж передбачено КУпАП. Наприклад, у разі скоєння злочину, передбаченого ст. 286 КК «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом, що спричинило потерпілому середньої тяжкості тілесне ушкодження», винна особа може відбутися штрафом, розмір якого не перевищуватиме п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Водночас обов'язковим правовим наслідком застосування судом такого кримінального покарання, як штраф, буде судимість; адміністративне стягнення у вигляді штрафу такого наслідку за собою не тягне.

Досліджуючи в згаданому ракурсі Федеральне кримінальне законодавство США, можна констатувати, що частина 1 розділу 18 Зводу законів США являє собою чинний федеральний Кримінальний кодекс. У прийнятих штатами КК збереглися чималі розбіжності, проте всі вони відтепер являють собою систематизовані зібрання кримінальних законів і в принципі дають однаково трактування найважливіших інститутів кримінального права [4].

Поряд із кримінальними законами федерації і штатів одним з основних джерел кримінального права продовжують залишатися норми загального права. Нині законодавство більшості штатів забороняє судам карати за такі злочини, які не включені у звід законів відповідного штату.

Основними елементами системи покарань, що склалася в США, є смертна кара, позбавлення волі, штраф і пробація. Як додаткові застосовуються покарання: конфіскація майна, покладання обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду, позбавлення прав, трудові послуги в громадських інтересах та ін. [4].

Штраф – основна, а часто і єдина міра покарання, передбачена американськими законами за більшість малозначних злочинів та інших правопорушень, особливо автодорожніх. Як альтернативну санкцію штраф може бути призначено (за федеральним КК і кодексами штатів) за багато тяжких злочинів, в тому числі і за такі, які караються позбавленням волі на строк до 10 і навіть 20 років. При цьому сума штрафу може досягати 25 тис. доларів, а в деяких випадках і 250 тис. доларів. Останнім часом кримінальні закони все частіше допускають одночасне призначення у вирок (в будь-яких поєднаннях) позбавлення волі, пробації та штрафу.

На наш погляд, система покарань за кримінальним законодавством США є досить ефективною. Водночас, на нашу думку, призначення за один злочин кількох основних покарань не завжди є ефективним і не досить вдало сполучається з принципом гуманізму, який є нині визначальним для вітчизняного кримінального законодавства.

Система ж Великобританії до основних видів покарання відносить: довічне позбавлення волі; тюремне ув'язнення; штраф; громадські роботи; обмеження волі; денні центри виховання і додаткових покарань – компенсація (винагорода потерпілого); конфіскація майна; дискваліфікація (позбавлення певних

прав). За КК Франції кримінальними покараннями визнаються: довічне позбавлення волі; тюремне ув'язнення, а до виправних покарань віднесено: тюремне ув'язнення, штраф, штраф-дні (регулярне внесення засудженим до державного бюджету певної, визначеної судом, грошової суми; кількість штраф-днів не може перевищувати 360); громадські роботи. КК ФРН передбачає основні покарання: довічне позбавлення волі; позбавлення волі; грошовий штраф у денних ставках; майновий штраф. Додаткове покарання – заборона керувати транспортним засобом, і додаткові наслідки – позбавлення права обіймати певні посади, права користуватися правами, одержаними в результаті публічних виборів, права бути обраним і право голосу. За кримінальним законом Японії – смертна кара; позбавлення волі без примусової праці (тюремне ув'язнення); штраф; кримінальний арешт, і додаткове покарання – конфіскація майна [4].

Окрім смертної кари, інші згадані вище покарання так чи інакше знайомі й вітчизняній системі покарань, є доволі ефективними та часто використовуються на практиці. Питання ж смертної кари є окремим, доволі об'ємним, спірним та виходить за межі нашого дослідження.

Цікавим в аспекті запропонованого дослідження може виступати досвід мусульманських країн. Так, іслам з усіх світових релігій, мабуть, найбільш близько стикається з державою і правом. Мусульманське право, яке виникло на його ґрунті, зберігає вагоме значення регулятора, внаслідок чого неможливо не звернутись до питань загальної частини кримінального права у цій правовій сім'ї. На думку більшості науковців, мусульманське право поділяється на дві частини: перша визначає, якою повинна бути поведінка мусульманина щодо одновірців, тоді як інша містить зобов'язання щодо Аллаха. Інакше кажучи, Коран¹ і Сунна², в основу яких покладено «божі визнання (зізнання)», закріплюють як підвалини віри, так і правила релігійного культу і моралі, що в цілому визначають зміст мусульманського права у юридичному аспекті. У результаті дослідження догм мусульманського права можна дійти висновку, що відхилення від будь-яких норм, які регулюють поведінку людей, є одночасно порушенням релігійних обов'язків.

¹ Коран – священна книга мусульман, боже скерування для всього людства, свідectво пророцтва і останнє небесне одкровення.

² Сунна – священне передання Ісламу, викладене у формі розповідей про вчинки і висловлювання пророка Мухамеда.

Саме тому за ним не існує жорстких розмежувань між санкціями за такі порушення. Взагалі у мусульманському праві існує єдина галузь права, яку можна визначити як деліктне, коли у кваліфікації деліктів підставою стає не стільки суспільна небезпека скоєного, скільки інші, переважно релігійні, критерії [4].

За мусульманським правом злочини поділяються на: 1) злочини найбільшої суспільної небезпеки (такі порушення закону посягають на «права Аллаха» і караються точно визначеною санкцією (наприклад, відсіченням руки, забиванням камінням, смертною карою і четвертуванням); 2) також існують злочини, що теж тягнуть фіксоване покарання, але ними порушуються права лише окремих осіб; 3) всі інші порушення як «прав Аллаха», так й інших осіб, які караються не фіксованою санкцією – тазір.

До злочинів першої категорії належать такі сім видів вчинків: перелюбство, вживання спиртних напоїв, крадіжка, розбій, недоказане звинувачення у перелюбстві, відступництво від віри та бунт. Головними злочинами другої категорії є вбивство та тілесні ушкодження незворотного характеру.

Як зазначалося, всі інші злочини за мусульманським правом віднесено до третьої категорії. Проте слід мати на увазі, що у разі, коли чітко визначене (абсолютне) покарання за злочини, що належать до однієї з попередніх категорій, неможливе з якихось причин або якщо має місце замах на зазначені злочини, тоді вони розглядаються як самостійні злочини третьої категорії [4].

Таким чином, за злочини невеликої тяжкості в мусульманських країнах може бути призначене покарання, яке чітко не визначене законом, що, на наш погляд, дає можливість більш багатогранно підійти до питання призначення винній особі покарання у відповідь на вчинення нею суспільно небезпечно-го діяння.

Висновки

За результатами проведеного дослідження можна констатувати, що в різних країнах існує своя власна, іноді запозичена, система покарань, яка має як спільні, так і свої, притаманні лише певній правовій сім'ї, риси. Водночас, на нашу думку, вітчизняна система покарань має запозичити певний досвід у вирішенні питання вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність в розглядуваному аспекті.

Не заперечуючи в цілому проти існування в законі про кримінальну відповідальність вибудованої системи покарань, зазначимо, що остання підлягає переосмисленню.

Адже практика застосування згаданої системи показала, що деякі покарання, такі як позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, неефективні через відсутність конкретизації (визначення) в самому законі. Розмір штрафів за скоєння злочинів та адміністративних правопорушень через розбалансованість та свою репресивність підлягає перегляду відповідно до побудови вітчизняної системи права та сучасних реалій. З іншого боку, шлях демократизації і гуманізації кримінального закону повинен полягати у наданні, на нашу думку, суду можливості та права вибирати такі індивідуальні покарання, які б найбільш ефективно могли впливати на особу, вину якої доведено в судовому порядку, та, у свою чергу, допомагали досягти мети покарання, визначеної законом про кримінальну відповідальність (ст. 50 КК України).

Так, пропонується за злочини невеликої та середньої тяжкості (перелік яких можна визначити окремо з внесенням відповідної статті до КК), особливо це стосується злочинів проти особи, проти громадського порядку та моральності, злочинів проти власності, проти довіри, злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення тощо з огляду на їх специфіку, невеликий ступінь суспільної небезпеки й поширеність серед населення, надати суду можливість за необхідності призначати покарання, яке буде мати найбільш вагомий вплив на засудженого і не передбачене чинною системою покарань.

На практиці це має виглядати таким чином: особа, наприклад, скоїла один зі злочинів невеликої чи середньої тяжкості, який міститься в розділі XIII «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення» КК України, такі як ст. 310 Посів або вирощування снотворного маку чи конопель або ст. 319 Незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин тощо. За результатами розгляду судом справи з обвинувачення особи у скоєнні згаданих злочинів може бути винесено рішення (вирок) про застосування до останньої покарання у вигляді виконання обов'язків санітара чи іншого персоналу реабілітаційного центру чи медичної установи, яка лікує чи, відповідно, реабілітує наркоза-

лежних осіб, на визначений рішенням суду строк. У такий спосіб у засудженої особи з'явиться обов'язок і можливість насправді відчувати на собі всі негативні наслідки своєї злочинної діяльності.

Для визначення ефективності використання таких можливостей судом вважаємо за необхідне спочатку випробувати запропоновані новації у кількох областях в якості пілотних проектів.

Список використаних джерел:

1. Митрофанов І. Кримінально-правові засоби забезпечення законності та обґрунтованості покарання / І. Митрофанов // Юридична Україна. – 2010. – № 1. – С. 102-108. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2010_1_20.
2. Про практику призначення судами кримінального покарання : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 № 7.
3. Бабіков О. П. Деякі аспекти кримінальної відповідальності за вчинені правопорушення: співрозмірність вчиненого діяння покаранню / О. П. Бабіков // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 324-328.
4. Кримінальне право [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zen.in.ua/s/spolučen%D1%96-shtati-ameriki/krim%D1%96nalne-pravo>.
5. Ткаченко В. І. Общие начала назначения наказания / В. И. Ткаченко // Российская юстиция. – 1997. – № 1. – С. 10.
6. Кругликов Л. Л. Проблемы теории назначения наказания: законодательство и практика / Л. Л. Кругликов // Уголовное право в XXI веке : междунар. науч. конф. на юрид. ф-те МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2002. – С. 71.
7. Велиев С. А. Принципы назначения наказания / С. А. Велиев. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – С. 113.
8. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву / М. И. Бажанов. – К. : Вища школа, 1980. – С. 11.
9. Полтавець В. В. Загальні засади призначення покарання та їх кримінально-правове значення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. В. Полтавець. – К., 2005. – 20 с.
10. Горох О. П. Призначення покарання за злочини у сфері обігу наркотиків з урахуванням особи винного / О. П. Горох // Актуальні проблеми протидії незаконному обігу наркотичних і психотропних речовин у сучасних умовах : зб. наук. праць / Юридична академія МВС. – Дніпропетровськ, 2005. – Спец. вип. № 2. – С. 171.

В статье изучаются вопросы, касающиеся системы наказания по УК Украины, а также анализируется соответствующий зарубежный опыт. Проведенным исследованием установлена разбалансированность системы наказаний, ее несоответствие принципам построения и существования отечественной системы права. По результатам проведенного автором статьи исследования предлагается пересмотреть систему наказаний путем внесения соответствующих изменений в закон об уголовной ответственности в том числе с использованием наработок зарубежной системы права в рассматриваемой области.

Ключевые слова: уголовная ответственность, система наказаний, штраф, лишение воинского, специального звания, ранга, чина или квалификационного класса.

The article deals with issues concerning the system of punishment for the Criminal Code of Ukraine, as well as foreign experience is analyzed. The conducted research has established the imbalance of the penal system, its non-compliance with the principles of the construction and existence of the domestic legal system. According to the results of the author's research, it is proposed to review the system of punishment by introducing appropriate amendments to the law on criminal liability, including using the developments of the foreign system of law in the industry.

Key words: criminal liability, system of punishment, fine, deprivation of army, special rank, rank, rank or qualification class.

